

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy, metodik nashr

Umumta'lim fanlari METODIKASI

2018-yil /noyabr
№11 (95)

XORIJII FILOLOGIYA YO'NALISHIGA OID KITOBLAR

KONSTITUTSIYA - BAXTIMIZ QOMUSI

2018-YIL - 17
INNOVATION GO'YAI
QO'LLAR-G

Buxoro davlat tibbiyot instituti akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi Dilfuza Zaripova intellektual salohiyati, talabchan va izlanuvchanligi, ta'lim-tarbiyada fidoyiligi bilan pedagogik jamoa va o'quvchilar mehrini qozongan.

Dilfuza Zaripova bilim berayotgan guruh o'quvchilari viloyat va respublika miqyosidagi fan olimpiadalarida faol ishtirok etib kelmoqda.

D.Zaripova O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi tomonidan tashkil etilgan respublika o'quv-amaliy seminarida namunali o'quv-metodik material uchun I darajali diplom bilan taqdirlangan. Muallima o'quvchilarning darslarni o'zlashtirish samaradorligini oshirish maqsadida doimiy ravishda ochiq darslar tashkil qiladi. Uning "Alisher Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostoni tahlili" mavzusidagi ochiq darsi Respublika miqyosida ommalashtirilgan. Dilfuza Zaripova umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini takomillashtirish bo'yicha ishchi guruhi a'zosi.

Ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy, metodik nashr

Umumta'lim fanlari METODIKASI

2018-yil / noyabr
№11 (95)

MUNDARIJA

TAHRIR HAY'ATI:
Mamadmuso MAMADAZIMOV,
pedagogika fanlari doktori,
professor

Mirfozil MIRZAAHMEDOV,
fizika-matematika fanlari nomzodi,
dotsent

Shukur PO'LATOV,
pedagogika fanlari nomzodi,
dotsent

Mamarajab TOJIYEV,
pedagogika fanlari doktori,
professor

Narziqul TURDIYEV,
fizika-matematika fanlari nomzodi,
dotsent

Fayzulla TOLIPOV,
tarix fanlari nomzodi, dotsent
Dilorom YUSUPOVA

Bosh muharrir:
Akmal ISLOMOV

Nashr uchun mas'ul:
Xayrullo ABDURAHMONOV
Jurnal 2011-yil yanvaridan
chiqa boshlagan

Muassis:
«Tafakkur chashmasi» MChJ
Jurnal O'zbekiston Matbuot va
axborot agentligida
№ 0882-raqam bilan
2016-yil 12-oktabrda
qayta ro'yxatdan o'tgan.

Tahririyat manzili:
100000, Toshkent shahri,
Matbuotchilar ko'chasi, 32-uy.
Telefon: (0-371) 236-18-05,
(+99893) 508-20-78
Faks: (0-371) 233-66-03.
E-mail: uf_metodika@inbox.uz,
uf_metodika@inbox.ru

O'qituvchi va o'quvchilar yutug'i ta'lim sifati oshishiga xizmat qilmoqda.....	2-bet
Sifat va shaffoflik ta'lim-tarbiya samadorligi garovi.....	3-bet
Ma'naviy tafakkur xazinasi.....	4-bet
Mustahkamlovchi mashqlarni innovatsion texnologiyalar yordamida bajarish.....	6-bet
Fizikani oson o'qitish usuli tanqidiy fikrlashga yo'naltiruvchi bunday metodlardan foydalanish yaxshi samara beradi.....	13-bet
Lesson plan.....	17-bet
Badiiy mehnat ta'limida turli materiallar bilan ishlash.....	19-bet
Delphi dasturlash tili, uning ishchi muhiti va asosiy tushunchalarini o'qitish texnologiyasi modeli.....	22-bet
Особенности «скорпиона из алтаря» Урок русской литературы в 8-м классе.....	28-bet
Yong'in xavfsizligi sohasida tabiiy fanlarning o'rni.....	31-bet

Журналдан кўчириб босилганда, «Umumta'lim fanlari metodikasi» журнаlidan олинди, деб ёзилиши шарт.

Босишга рухсат этилди 27.11.2018 й. Офсет босма усулида чоп этилди.

Қоғоз бичими 60x84 ^{1/8}, Қоғоз ҳажми шартли 4 босма табоқ.

Нашриёт ҳисобиди 4,75 босма табоқ, Адади 4500 нуска. Буюртма № 595. Баҳоси келишилган нархда.

«Sano-standart» MChJ босмахонасида чоп этилди. Тошкент шаҳри, Широқ кўчаси, 100-уй.

MUSTAHKAMLOVCHI MASHQLARNI INNOVATSION TEXNOLOGIYALAR YORDAMIDA BAJARISH

Dastavval, umumta'lim maktablari «Ona tili» va akademik litseylarning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsliklarida berilgan topshiriq va mashqlarning mazmuni, bajarilish talablari, qay maqsadga yo'naltirilganligi, unda o'qituvchi va o'quvchi o'rni hamda o'zaro munosabati qay darajada e'tiborga olinganligi haqida fikr yuritamiz:

Darsliklarda o'quvchilarga taqdim etilgan ish turlari ikki xil nom bilan yuritiladi: a) topshiriqlar; b) mashqlar.

1. Mazmuniga ko'ra. Bunda topshiriqlar yangi mavzuni tushuntirishda amaliy ish vazifasini bajaradi. Ya'ni yangi mavzuni o'tishdan oldin o'quvchi amaliy bilimlarini ishga soladi. Uzviylashtirilgan dasturda ta'lim usuli induktiv ta'lim usuli sifatida belgilangan, ya'ni amaliy faoliyatdan nazariy ma'lumotlarni egallashga qaratilgan. Masalan, 165-dars: Uyadosh so'zlar. Bu darsni boshlashdan oldin o'quvchilarga o'qituvchi 2 ta topshiriqni bajarishni taklif qiladi. (1-topshiriq. Meva guruhiga kiruvchi otlarni sanang; 2-topshiriq. Parranda guruhiga kiruvchi otlarni sanang.)

O'quvchilar uyadosh so'zlar haqidagi nazariy bilimlarni o'rganmasdan turib, o'zlarining amaliy bilimlariga tayangan holda meva va parranda nomlarini sanab beradilar. Ayni shu ularga xos bo'lgan bir uyaga mansub so'zlar bir-birlariga yaqin jihatlari bilan oydinlashadi. Demak, mazmuniga ko'ra topshiriqlar yangi mavzuni tushuntirish jarayoni uchun asos vazifasini bajaradi.

Keling, endi ayni mavzuga bag'ishlangan 497-mashqni ko'rib chiqaylik. Unda o'quvchi o'rgangan ham nazariy, ham amaliy bilimini mustahkamlash uchun harakat qiladi. Mashqning sharti shunday: Quyida berilgan so'zlarni qo'y va qoramol so'zlari ostiga birlashtirib yozing.

Buzoq, qo'zichoq, qorako'l terisi, sigir, sovliq, novvos, qo'chqor, jun, buzoqboqar, qo'ychivon.

Bunda ikkiga ajratib yozish ishini mashq qiladi. Demak, bilganlari asosida uyadosh so'zlar qanday so'zlar ekanligini tez o'zlashtirib olishlari uchun mashq qilinadi.

Ko'rinib turibdiki, bu mashqni bajarish chog'ida o'quvchi o'z bilimini yanada mustahkamlashga harakat qiladi.

2. Bajarilish talabiga ko'ra. Topshiriqlarning mazmuni o'quvchining hech qanday tasavvurlarsiz

o'zidagi hayotiy bilim orqali amalga oshiriladi. Masalan, meva va parrandalarning nomlarini bilish bilangina kifoyalanadilar. Kundalik iste'mol qiladigan yoki rasmlar orqali eslab qolgan mevalarining nomlarini aytib beradilar, topshiriqni bajaradilar. 497-mashqni bajarish jarayonida esa talab qilingan so'zlar vositasida ularni ikki ustunga ajratadilar, bunda andoza asosida yana bir bor mashq qilish orqali o'z bilimlarini mustahkamlaydilar. Demak, mashqlar mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

3. Qay maqsadga yo'naltirilganligiga ko'ra. Topshiriqlarda asosiy maqsad yangi mavzuni o'tish va tushuntirish jarayoniga amaliy tayyorgarlik ko'rishga qaratilsa, mashqlar o'tilgan mavzuni ham nazariy, ham amaliy jihatdan mustahkamlash uchun xizmat qiladi.

4. O'quvchi va o'qituvchi o'rni hamda o'zaro munosabatiga ko'ra. Har ikkalasida ham asosiy vazifani bajaruvchi o'quvchi sanaladi. Chunki «Ona tilidan umumiy o'rta ta'limning shakli sifatida induktiv ta'lim belgilab berilgan. Induktiv ta'lim mazmuniga ko'ra, bajariladigan har bir ishda o'quvchi asosiy bajaruvchi, faol shaxs sifatida ishtirok etadi, o'qituvchi esa ular faoliyatini boshqarib turadi, to'g'ri bajarishga yo'naltiradi, tekshiradi va baholaydi.

Mustahkamlovchi mashqlarni bajarish jarayonida samarali sanalgan usullarga o'tkazilgan so'rovnomalar natijalaridan kelib chiqib ularni ikkiga ajratdik.

Umumta'lim maktablari ona tili darslarida mustahkamlovchi mashqlarni bajarish jarayonida samarali deya tavsiya etilayotgan usullarga quyidagilarni kiritdik:

- «Klaster» texnologiyasi.
- «Bittasi ortiqcha» texnologiyasi.
- «Kichik guruhlarda ishlash» metodi.
- Integratsiyalashgan ta'lim metodi.
- «Bingo» texnologiyasi.
- Esse ijodiy ish turi.
- «T – sxemasi» texnologiyasi.
- «Bu bizniki» texnologiyasi.
- «Izohli lug'at bilan ishlash» usuli.
- Talaffuz va imlo mashqlari.
- «Imlo lug'ati ustida ishlash» usuli.

Mazmunan shu texnologiyani tatbiq etish imkoniyati yuqori bo'lsa, aynan uni tashkil etish jarayoni oson va qulay kechadi.

- «Zanjir» texnologiyasi.
- Mashqlar bilan ishlash pragmatikasi texnologiyasi.

- «Sharhlash» usuli.
- Illyustrativ ta'lim.
- Qiyoslash usuli.

Akademik litseylarning hozirgi o'zbek adabiy tili darslarida mustahkamlovchi mashqlarni bajarish jarayoni uchun tavsiya qilingan usullar umumta'lim maktablari uchun tavsiya etilgan usullardan hajman va mazmunan farq qiladi. Ular uchun quyidagilar tavsiya etiladi:

- «Klaster» texnologiyasi.
- «Bittasi ortiqcha» texnologiyasi.
- «Kichik guruhlarda ishlash» metodi.
- Integratsiyalashgan ta'lim metodi.
- «Bingo» texnologiyasi.
- Esse ijodiy ish turi.
- «Bu bizniki» texnologiyasi.
- «Izohli lug'at bilan ishlash» usuli.
- Mashqlar bilan ishlash pragmatikasi texnologiyasi.

- «Sharhlash» usuli.

Ushbu tavsiya etilayotgan usullar samarali degan xulosaga kelishimizning asosiy sabablaridan biri bu – darsliklarda berilgan barcha mustahkamlovchi mashqni bajarish jarayonida qaysi innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyati va uning qay darajada ekanligi aniqlashtirilganidir. Mazmunan shu texnologiyani tatbiq etish imkoniyati yuqori bo'lsa, aynan uni tashkil etish jarayoni oson va qulay kechadi. O'qituvchi va o'quvchi hamkorligini to'g'ri yo'lga qo'yish imkonini ham beradi. Bu esa dars jarayonining faol kechishiga, samarali bo'lishiga, o'quvchilarning darsga va o'tilayotgan mavzuni o'zlashtirishiga nisbatan qiziqishi oshishiga, ayniqsa, o'quvchining nutq madaniyati va jamoada ishlash madaniyatining shakllanishiga, mustaqil fikr yuritish ko'nikmasining rivojlanishiga olib keladi. Biz kutayotgan natija ham ayni shu holat bilan belgilanadi. Chunki o'tkazilgan tajriba-sinov jarayonlari va so'rovnomalar natijalari ham shuni tasdiqlaydi. Dastur va darsliklarning tahlili ham imkoniyatlar mavjudligini asoslaydi.

Keling, endi yuqorida sanab o'tilgan metod, usul va texnologiyalarni mashqlar misolida ko'rib chiqaylik.

«Kichik guruhlarda ishlash yoki hamkorlik» texnologiyasi. 7-sinf «Ona tili» darsligi misolida o'rganamiz. Sinf o'quvchilari beshta kichik guruhga ajratiladi va ularga 119-mashqda berilgan so'zlar yozilgan mayda o'ramlardan tanlab olish imkoniyati beriladi. Har bir guruh sardori chiqib, o'ramlardan birini tanlab oladi. Har bir guruhda 5 yoki 6 o'quvchi bo'ladi. Ularga bir varaq oq qog'oz beriladi. Qog'oz oldindan quyidagi ko'rinishda

shakllantirilib beriladi. Chap tomon burchagida guruh sardori va a'zolari ro'yxati yozilishi uchun joy ajratiladi. O'ng tomon pastiga o'qituvchi baholashga xizmat qiluvchi fikr va mulohazalari uchun joy qoldiriladi. Qog'ozning o'rta qismida esa o'quvchilar vazifani bajarishi va yozishi uchun qatta qismi qoldiriladi.

119-mashq. Kitob, dars, uy, harakat qilish, orzu so'zlarini turlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Bunda guruh a'zolaridan uch bosqichli ishni 5 daqiqa ichida bajarishi talab qilinadi.

Birinchi bosqich: Ular so'zni o'qib chiqadi va kelishik qo'shimchalari bilan turlashadi.

Ikkinchi bosqich: Mazmuniy ketma-ketlikni saqlagan holda turlangan so'zlar asosida gap tuzishadi.

Uchinchi bosqich: Bu bosqichda matnda ishtirok etgan so'zlar va matn mazmunidan kelib chiqib, maqol va hikmatli so'zlardan namunalar yozish talab etiladi. Bu esa o'quvchilarda tezkorlik va kreativlikni yuzaga keltiradi.

Quyida bitta kichik guruh bajargan ishdan namuna keltiramiz:

Birinchi bosqich: «Kitob» so'zi.

Bosh kelishik: kitob

Qaratqich kelishigi: kitobning

Tushum kelishigi: kitobni

Jo'nalish kelishigi: kitobga

O'rin-payt kelishigi: kitobda

Chiqish kelishigi: kitobdan

Ikkinchi bosqich: Kitob insonning eng yaqin do'stidir. Inson kitobdan juda ko'p narasalarni o'rgana oladi. Shuning uchun ham kitobni qadrlashadi. Bugungi kunda kitobga boshqacha nazar bilan qaralmogda, ya'ni uni e'zozlashmogda. Kitobda hikmat ko'pligi bejiz emas, albatta. Xulosa shuki, yosh-u qari – barchamiz kitobdan minnatdor bo'lishimiz kerak.

Uchinchi bosqich: Kitob – aql qayrog'i. Kitob ko'rmagan kalla – Giyoh unmagani dala.

7-sinf «Ona tili» darsligida berilgan bu mashqning shartiga ko'ra, o'quvchilar mashq shartini o'qib, undagi so'zlarni kelishik qo'shimchalari bilan turlash vazifasini bajaradilar, xolos.

34-dars. **KELISHIK QO'SHIMCHALARI.** Bu darsdan o'rin olgan 115-, 116-, 117-, 118-, 119-mashqlarning barchasida bir xil turagi ish bilan mashg'ul bo'ladi. Bu esa o'quvchilarda zerikishni paydo qiladi, mustaqil fikrlashni chegaralaydi, doim bir xil vaziyatda yashashga ko'nikishni yuzaga keltiradi. Hozirgi davr ona tili ta'limi esa o'quvchida mustaqil mushohada yuritish madaniyatini va uning og'zaki va yozma nutqini o'stirishdek buyuk vazifani hal etishga qaratilgan. Biz shu ma'noda darslikdagi ba'zi bir mashqlarni bajarish jarayonini kichik guruhlarda ishlash yoki hamkorlik texnologiyasi asosida tashkil etishni tavsiya qildik.

245-mashq misolida bu texnologiyani ko'rib chiqamiz. Unda 2 ta topshiriq berilgan.

Bingo texnologiyasi. 8-sinf «Ona tili» darsligida berilgan 88-darsning 245-mashq misolida bu texnologiyani ko'rib chiqamiz. Unda 2 ta topshiriq berilgan. Ulardan birinchisini bajarish jarayonida ayni shu texnologiyani tatbiq etish mumkin. Chunki «O'quvchilar kecha maktab bog'ida pishib yetilgan o'riklarni terishdi» jumlasini

o'qib chiqib, uni 1) faqat uyushiq egali; 2) faqat uyushiq payt holi; 3) faqat uyushiq qaratqich aniqlovchili; 4) faqat uyushiq sifatlovchili aniqlovchili; 5) faqat uyushiq vositasiz to'ldiruvchili gaplar hosil qilishi kerak. Buning uchun quyidagicha bingo-jadval tuziladi va o'quvchilarga yetarli tarzda ko'paytiriladi:

	B	I	N	G	O
	Faqat uyushiq egali gaplar	Faqat uyushiq payt holli gaplar	Faqat uyushiq qaratqich aniqlovchili gaplar	Faqat uyushiq sifatlovchi aniqlovchili gaplar	Faqat uyushiq vositasiz to'ldiruvchili gaplar
1					
2					
3					
4					
5					

Uni o'quvchilar bu tarzda bajarishdi. Unda gapni talab bo'yicha uyushiq bo'laklar hisobiga kengaytirishdi, shuningdek, uyushiq bo'laklarga xos qoidalarni ham bayon etishdi.

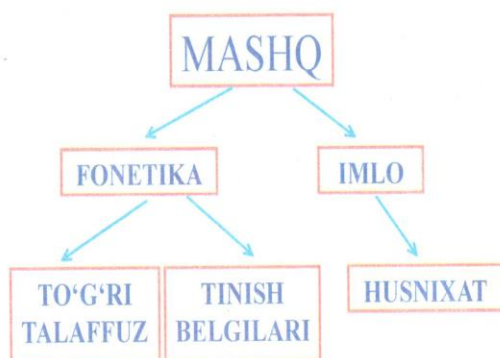
	B	I	N	G	O
	Faqat uyushiq egali gaplar	Faqat uyushiq payt holli gaplar	Faqat uyushiq qaratqich aniqlovchili gaplar	Faqat uyushiq sifatlovchi aniqlovchili gaplar	Faqat uyushiq vositasiz to'ldiruvchili gaplar
1	O'qituvchilar va o'quvchilar kecha maktab bog'ida pishib yetilgan o'riklarni terishdi.	O'quvchilar kecha va bugun maktab bog'ida pishib yetilgan o'riklarni terishdi.	O'quvchilar kecha va bugun maktab bog'ida pishib yetilgan o'riklarni terishdi.	O'quvchilar kecha bog'cha va maktab bog'ida pishib yetilgan va mazali o'riklarni terishdi.	O'quvchilar kecha maktab bog'ida pishib yetilgan o'riklarni va olmalarni terishdi.
2	Ot bilan ifodalangan egalar uyushib kela oladi	Sifat bilan ifodalangan payt holi uyushib keladi.	Uyushiq qaratqichli aniqlovchilar kimning? yoki nimaning? so'rog'iga javob bo'ladi.	Sifatlovchi aniqlovchilar sifat bilan ifodalanib keladi.	Vositasiz to'ldiruvchilar gapda kimni va nimani so'roqlariga javob bo'ladi.
3	Harakat nomi bilan ifodalangan egalar uyushib kela oladi.	Son bilan ifodalangan payt holi uyushib kela oladi.	Ikkita qaratqichli aniqlovchilar uyushib kelsa, ular bir-birlari bilan teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi.	Sifatlovchi aniqlovchilar son bilan ifodalanib keladi.	Vositasiz to'ldiruvchilar ot bilan ifodalanib keladi.

Bu texnologiya yordamida o'quvchi 25 ta nazariy va amaliy bilimga ega bo'lishi shart.

4	Ikki ta ega uyushib kelsa, ular bir-birlari bilan biriktiruv bog'lovchilari yordamida bog'lanadi.	Ravish bilan ifodalangan payt holi uyushib kela oladi.	Qaratqichli aniqlovchilar ot bilan ifodalanib keladi.	Sifatlovchi aniqlovchilar ega, to'ldiruvchi va holdan oldin keladi.	Vositasiz to'ldiruvchilar son bilan ifodalanib keladi.
5	Uyushiq egalar kim? yoki nima? so'rog'iga javob bo'ladi.	Payt holi gapda qachon? so'rog'iga javob bo'ladi.	Qaratqichli aniqlovchilar harakat nomi bilan ifodalanadi.	Sifatlovchi aniqlovchilar qanday? va qanaqa? so'roqlariga javob bo'ladi.	Vositasiz to'ldiruvchilar otlashgan sifat bilan ifodalanib keladi.

Ko'rinib turibdiki, o'tilganlarni takrorlashda va qayta esga tushirishda «Bingo» texnologiyasi o'quvchidan ancha ma'lumot bilishni talab qiladi. Chunki gorizontal va vertikal joylashgan kataklarni sanab chiqsangiz, ularning soni 25 taga yetadi. Demak, bu texnologiya yordamida o'quvchi 25 ta nazariy va amaliy bilimga ega bo'lishi shart. Shundagina barcha kataklarni o'z bilimlari hisobiga to'ldira oladi. Bu texnologiya asosida ishlash o'quvchilardan tezkorlikni, mustaqil fikrlashni, manbalardan foydalana olishni, xatosiz yozishni talab qiladi, bu esa, aynan o'quvchida shu ko'nikma va malakalarning yanada rivojlanishini hamda shakllanishini ta'minlaydi.

Talaffuz va imlo mashqlari. Bu usul asosan fonetika va grafika, orfoepiya va orfografiya bo'limlarida berilgan mustahkamlovchi mashqlar ustida ishlash jarayonida yaxshi samara beradi. Bunda mashqni bajarishda quyidagi bosqichli jarayonni tavsiya qilamiz:

Shu tavsiyalarimizni umumta'lim maktablari «Ona tili» darsligining «Fonetika. Grafika» bo'limida berilgan mustahkamlovchi mashqlar misolida ko'rib chiqamiz. Masalan, darslikning 134-betida berilgan 378-mashqni olaylik. Dastavval, chizmaga binoan mashq sharti o'qiladi. Fonetika bo'yicha qilinadigan ishlar tushuntiriladi, unga ko'ra o'quvchilar aytilishi va yozilishi farq qilayotgan so'zlarni o'qib chiqadilar va ulardagi farqni bilishga, izohlashga harakat qiladilar. Endi ularga xato talaffuz qilingan variant o'qib eshittiriladi, ular egallagan bilimlari asosida to'g'ri variantini eslab yozishlari kerakligi tushuntiriladi. O'quvchilar talab qilinayotgan vazifa bilan bir qatorda, qo'shimcha vazifa – chiroyli va tushunarli yozishni ham uddalashlari kerak. Bunda ko'rinib turibdiki, o'quvchilar bir vaqtning o'zida bir necha jarayon ustida ishlaydilar.

«Zanjir» texnologiyasi. Bu texnologiyadan ko'proq «Leksikologiya» bo'limiga oid mustahkamlovchi mashqlarni ijodiy bajarish jarayonida foydalanish mumkin. Yuqorida tilga olingan darslikning 179-betida berilgan «168-dars. Ma'nodosh so'zlarda umumiy va xususiy ma'nolar» mavzusiga oid mustahkamlovchi mashqlarni bajarish jarayoni bilan bog'liq tavsiyalarimizni bayon etamiz. 511-mashqni bajarishda «Zanjir» texnologiyasi yaxshi samara beradi.

511-mashq. Ma'nodosh so'zlar qatorini aniqlang.

Issiq, yurt, zamon, yugurmoq, sezgir, Vatan, iliq, ziyrak, vaqt, chopmoq, jazirama, diyor, hushyor, payt.

Shu so'zlardan zanjir hosil qilish lozimligi uqtiriladi. Ular o'zlari bilgan bilimlari asosida

Zanjirlar o'quvchilarning o'zlaridagi bor leksik zaxira va mashq matnida berilgan so'zlar hisobidan hosil qilinishi kerak.

zanjir hosil qiladilar. Biroq oldindan ularga zanjirlar soni aytilmaydi. Zanjirlar o'quvchilarning o'zlaridagi bor leksik zaxira va mashq matnida berilgan so'zlar hisobidan hosil qilinishi kerak. Biroq oldindan ularga zanjirlar soni aytilmaydi. Natija qancha zanjir hosil qilinganligi, har bir zanjirdagi so'zlarning miqdori, o'quvchilarning ularni hosil qilishdagi mahorati va so'z boyligi bilan belgilanadi.

Quyida o'quvchilar hosil qilgan zanjirlardan namuna keltiramiz:

Endi tavsiya qilinayotgan metod, usul va texnologiyalarimizni akademik litsey «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligi va darslari misolida ko'rib chiqamiz:

«Klaster» texnologiyasi. Klaster – bu ta'lim maqsadiga erishish jarayonining umumiy mazmuni, ya'ni, avvaldan loyihalashtirilgan ta'lim jarayonini yaxlit tizim asosida, bosqichma-bosqich amalga oshirish, aniq maqsadga erishish yo'lida muayyan metod va vositalar tizimini ishlab chiqish, ulardan samarali, unumli foydalanish hamda ta'lim jarayonini yuqori darajada boshqarish. Bu texnologiyadan akademik litseylarning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligida berilgan mashqlarni bajarish jarayonida unumli foydalanish mumkin. Masalan, akademik litseylarning 2-bosqichi uchun mo'ljallangan qismida 48-mashq berilgan. Uni bajarishda aynan «Klaster» texnologiyasidan foydalanish yaxshi samara beradi.

48-mashq. O'qing. Alisher Navoiy gulni qanday ifodalaganiga e'tibor bering. Gul va gilyohlarning leksik ma'nosini izohlang.

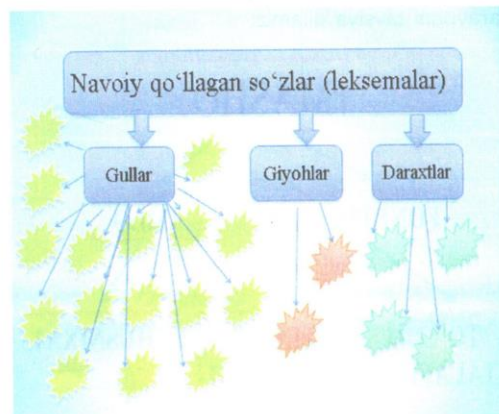
Alisher Navoiy o'z asarlarida gul, uning vazifasini o'taydigan gilyoh va o'simliklar, gulga aloqador ashyolar, shuningdek, mavjudotlarning juda ko'pidan va xilma-xillaridan keng foydalanadi. Shu bilan bir vaqtda, ulug' shoir o'z maqsadlarini ifodalashda gul va gulistonlardan ayrim g'azallarining ba'zi baytlaridagina foydalanib qo'ya qolmay, balki o'nlab g'azallarini butun-butunligicha ana shunday ifodalashga bag'ishlaydi. Ularda o'nlab xildagi gullar: nasrin, nastarin, nargis, nilufar, savsan, rayhon, xino, zanboq guli, lola, sad barg, ra'no, hazorg'uncha, zag'far, sumanpar; yoqimli hidi va go'zal ko'rinishi bilan gulni eslatuvchi gilyohlar: sunbul, ishq pechan; manzarali daraxtlar: sarv, ar-ar, arg'uvon, shamshod kabilar haqida ma'lumot beradi. Ya'ni: gulo'roy – gul bilan bezangan, gulrez – gul to'kuvchi, gulo'psh – gul yopingan, qip-qizil guldoy kiyingan, gulbang – yoqumli ovoz, bulbul ovozi, guldastaband – majozan quyosh nurlari kabi iboralar Navoiy asarlarining mazmunini ochib berishga xizmat qiladi.

Shuningdek, yuqorida aytib o'tilgan iboralarning aksariyatini ulug' Navoiy sinonim vositasida turli variantlarda ishlatgan: gul, chechak, vard, shugufa kabi. Shu bilan birga, gulga oid ko'pchilik iboralardan omonim yordamida turli ma'nolar hosil qilgan: gul (chechak), gul (bezak), gul (yashnamoq), gul (mahbuba), gul (go'dak), gul (umuman inson), gul (qizamiq) singari.

Buyuk shoirning asarlarida gul tushunchasidan foydalanish ko'lami keng va katta. (O.Valixonov)

Mana shu mashqni bajarishda «Klaster»dan foydalanish mumkin. Unga quyidagicha topshiriq qo'yiladi: Mashqda berilgan matnni o'qib, undan Alisher Navoiy o'z asarlarida foydalangan gullar, gilyohlar va boshqa nabodotning nomlari asosida klaster yarateng.

Mashqning bajarib bo'lingandan keyingi eng to'g'ri varianti quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin.

«Bu bizniki» texnologiyasi. Buni tashkil qilish jarayoni asosan kichik guruhlarda ishlash, ya'ni hamkorlik texnologiyasi bilan birgalikda amalga oshiriladi.

Akademik litseylarning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligida 56-mashq berilgan. Uni bajarish jarayonida «Bu bizniki» texnologiyasidan foydalanish mumkin. O'quvchilar 5 ta kichik guruhlariga bo'linadi. Har bir guruh gap bo'laklari nomlari bilan nomlanadi: «Ega», «Kesim», «Hol», «Aniqlovchi», «To'ldiruvchi». Har bir guruh o'z nomidan kelib chiqib gap bo'laklarini topib, qayd qilib borishi lozim. Har bir guruh o'zinikini topib, ularning qaysi so'z bilan bog'langanligini izohlaydi.

56-mashq. O'qing. Gapni bo'laklarga ajratig.

O'TOV

Turkiy xalqlarning dastlabki xo'jalik turlaridan biri bo'lgan chorvachilik turli sabablarga ko'ra makon o'zgartirish hamda urushlar tarixi bilan bevosita aloqador. Ana shunday tarixiy vaziyatlarda mazkur xalqlar xohlagan vaqtda tikib yashab, xohlagan paytda yig'ib, ko'chiga ortib ketishiga qulay bo'lgan ko'chma uylardan (o'tovlardan) foydalanganlar.

«O'tov» so'zi o'zbek tilida «kigiz uy» ma'nosini

bildirsa, qirg'iz, qozoq, turkman tillarida katta uyga nisbatan kichik uyni ifodalaydi. O'tovlar yengil, tabiiy materiallardan quriladi. O'tovlarning yog'och qismi erkak ustalar tomonidan, kigiz qismi esa ayollarning qo'l mehnati natijasida amaliy san'at asari darajasida yasalgan.

Ushbu matndagi gaplardan o'zlariga tegishli gap bo'laklarini aniqlab, ularning nima uchun o'zlariga tegishli ekanini o'zi bog'langan so'z bilan birgalikda tushuntirib beradilar.

«Mashqlar bilan ishlash pragmatikasi» texnologiyasi. Bu texnologiyani ham akademik litseylarning «Hozirgi o'zbek adabiy tili» darsligida berilgan bir qator mashqlarni bajarish jarayonida samarali qo'llash mumkin. Ayniqsa, «Leksikologiya» va «Uslubiyat» bo'limlariga tegishli mustahkamlovchi mashqlarni bajarishda juda qo'l keladi. Masalan, «Leksikologiya» bo'limidagi ma'nodosh so'zlarga oid berilgan mashqlarni yoki «Uslubiyat» bo'limidagi nutq uslublari turlariga oid mashqlarni bajarishda samarali foydalanish mumkin.

Uslubiyat mavzusi mashqlariga tatbiq etib, misollarda ko'rib chiqamiz. Ushbu texnologiyaning mexanizmi quyidagi jadvalda aniq ko'rsatib berilgan.

Bosqichlar	Amaliy ishlarni bajarish mazmuni	Nazariy xulosalar chiqarish
1-bosqich:	Bu bosqichda o'quvchilarga matn yaratish vazifasi beriladi. Uni yaratish jarayoni ikki bosqichdan iborat bo'ladi. Matn uchun mavzu tanlanadi.	
1A-bosqichi	Oddiy so'zlashuv uslubiga oid matn yaratish vazifa qilib beriladi. Unda o'quvchiga hech qanday cheklov qo'yilmaydi.	O'zlari yaratgan matn asosida undagi shevaga xos so'zlar va talaffuzdagi hamda imlodagi adabiy tilga yot bo'lgan o'rinlar aniqlanadi.
1B-bosqichi	Bu bosqichda o'quvchiga ayni shu matnni adabiy so'zlashuv uslubi qoidalarini asosida ishlab chiqish vazifa qilib beriladi.	Adabiy tilga xos bo'lgan jihatlar tahlil qilinadi. Shevaga xos so'zlar, varvarizmlar, talaffuz va imlo qoidalarining buzilmaganligi, adabiy til me'yorlariga amal qilinganligi haqida fikrlashadilar.
2-bosqich	Yuqorida yaratilgan matn asosida rasmiy uslubdagi hujjatlardan birini yozish vazifasi topshiriladi. Masalan: «E'lon yaratish» vazifa qilib berilishi mumkin.	Rasmiy uslub janrlarini sanab beradilar, bu uslubdagi har qanday matn o'zining qat'iy qolipiga ega bo'lishini ta'kidlaydilar, undagi leksik va grammatik belgilarni aniqlaydilar.
3-bosqich	Yuqoridagi adabiy so'zlashuv va rasmiy uslubdagi mazmun saqlangan holda, uni publisistik matnga aylantirish vazifa qilib beriladi.	Bu uslubning eng yorqin belgilaridan biri – bu uning targ'ibot-tashviqotga yo'nalganligi; uning asosiy belgilaridan biri – bu ijtimoiy-siyosiy leksemalardan iborat ekanligidir. Bu uslubda qisman bo'lsa-da badiiy tasvir vositalarining ishlatish ham yodga olinadi.
4-bosqich	Bu bosqichda publisistik matn mazmunidan kelib chiqqan va ba'zi so'zlarni saqlab qolgan holda, undan badiiy matn yaratish yoki ayni shu mazmunni qamrab olgan badiiy asardan parcha keltirish talab qilinadi.	Bu uslubning asosiy belgilari – bu badiiy tur va janrlarning xilma-xilligi, badiiy tasvir vositalari: jonlantirish, gradatsiya, metafora, metonimiya, sinekdoxa, tajnis kabilarning ishlatilishini ta'kidlaydilar.
5-bosqich	Oxirgi bosqichda badiiy matn asosida ilmiy matn yaratish vazifasi yuklanadi.	Ilmiy uslubning asosiy belgilaridan biri – bu unda atama, ya'ni ilmiy terminlarning qo'llanilishi va matn tuzilishining murakkab ekanligi bilan belgilanilishidir.

Jarayon ilmiy uslubga qadar davom ettiriladi. Chunki mashq matnida ilmiy uslub ustida ishlash vazifasi berilgan.

212-mashq. Iqtisodiyot sohasiga oid quyidagi matnni o'qing. Ilmiy uslubning o'ziga xos xususiyatlarini tushuntirib bering. Atamalarini daftaringizga ko'chirib yozing va izohlang.

Eslatma: Bu yerda mashqning to'liq matnini keltirmaymiz. Chunki matn ustida emas, balki undagi «bozor» atamasi ustida ishlaymiz.

Dastavval, o'quvchilarga o'zlari kundalik so'zlashib yurgan tilida matn yaratish ishi topshiriladi. Matn mavzusi bozor tanlanadi. Unda o'quvchi dialogdan foydalanishi mumkin. O'zaro suhbatlarida (ota-ona, qo'ni-qo'shni, ko'cha-ko'ydagi suhbatlar manba bo'ladi) bema'lol shevaga xos so'zlardan foydalanadi, talaffuz va imlo me'yorlariga amal qilmaydi, ba'zida o'rinsiz boshqa tillarni aralashtirib foydalanadi, gap bo'laklarining tartibiga rioya qilmaydi. Oddiy so'zlashuv uslubida o'quvchilar tomonidan yozilgan matndan namuna:

- Oyi bugun bozorga boriyluu.
- Nima qilamiza bozorda?
- Manga posledniy vecherga ko'yleg oliyluu.
- Adangdan sorab keyin boramiz. Pulsiz bozorga borib bo'lmaydi-ku.
- Faqat gipermarketdan kiyim qariymiz xo'pmi oyijon.
- Ko'ramiz.

Aynan yozgan matnlarini adabiy so'zlashuv uslubiga aylantiradilar.

- Oyi, bugun bozorga boraylik.
- Bozorda nima qilamiz?
- «Xayrlashuv oqshomi»ga ko'ylak olardik.
- Pulsiz bozorga borib bo'lmaydi. Otangdan so'rab, keyin boramiz.
- Oyijon, faqat gipermarketdan kiyim qaraylik, xo'pmi?
- Ko'ramiz.

Shundan so'ng ikkala yozilgan matnni qiyoslagan holda, oddiy va adabiy so'zlashuv

uslublarining farqlari aniqlanadi. Matnni yaratish jarayoni nutqiy kompetensiya talablariga javob bersa, uning til xususiyatlarini aniqlash lingvistik kompetensiya talablariga javob beradi.

Shundan so'ng ayni shu mazmundan kelib chiqqan holda, rasmiy uslub janrlaridan birida matn, ya'ni hujjat yaratish talab qilinadi. Masalan, e'lon yozishni vazifa qilib berish mumkin. O'quvchilar yozgan e'lonlardan birini namuna sifatida keltiramiz:

E'LON!

Hurmatli mehmonlar va shahrimiz aholisi!
Bozor hududida ozodalikka rioya qilinglar
va tartibsizlikka yo'l qo'ymanglar.

Bozor ma'muriyati

Bu matn ustida ishlanadi va uning uslubiy belgilari aniqlanadi, nazariy xulosalar chiqariladi. Ko'rinib turibdiki, amaliy ishni bajarish jarayoni o'quvchining nutqiy kompetensiyasini shakllantiradi, u haqdagi nazariy bilimlarni egallash jarayoni esa lingvistik kompetensiyaning shakllanishiga xizmat qiladi.

Jarayon ilmiy uslubga qadar davom ettiriladi. Chunki mashq matnida ilmiy uslub ustida ishlash vazifasi berilgan. «Mashqlar bilan ishlash pragmatikasi» texnologiyasi tanish va qulay bo'lgan oddiy so'zlashuv uslubidan boshlanishi o'quvchining darsga va fanga bo'lgan qiziqishi va vazifani bajarishga bo'lgan mas'uliyati oshishini ta'minlaydi. Shuningdek, kompetensiyaga yo'naltirilgan standart va o'quv dasturining talablariga ham to'la javob beradi.

Tursunoy YUSUPOVA,
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti

B.RIZOQULOV olgan surat.